

«могутньому Турку». Підкреслювались особливі надії на бунт селян, яких закликали будувати нову незалежну Польщу: «Брати селяни. Ви є непереможною міццю, годовальниками народу, його сутністю. Від вас і робітників залежить майбутнє Польщі. Не ви погубили давню шляхетську Польщу, але ви є свідками нової народної Польщі» [18, 29 зв. –30]. У другій листівці комітету селянського союзу, надрукованій у Варшаві у січні 1913 р., Польща порівнювалася з «хутором», на який напали «грабіжники» – «Росіянин і Німець», і єдиний порятунок від них вбачався «у нашій силі, відвазі і кулаку» за добування свободи «незалежної народної Польщі». Селян закликали добути у ворога, купити або самим зробити зброю і битися за свої землі [18, 30 зв.].

У тому ж 1913 р. арештованих діячів студентських організацій «Корпорація», «Філареція» і «Полонія» власті звинуватили у розповсюдженні прокламацій, патріотичної літератури Польської соціалістичної партії, книжок профспілкової тематики та російських антиурядових видань. Членам «Філареції» з їх гаслом «з народом і для народу» інкримінували антидержавну діяльність, бо у них знайшли листівки, заклики до терористичних актів та пропагандистські матеріали [3, 66]. Серед останніх, у передвоєнній ситуації потенційної необхідності мобілізації села, особливо небезпечними видались петиції із закликами до селян створювати армію для здобуття незалежності Польщі [19, 78–79]. Цікаво, що члени вказаних студентських організацій мали доступ до спеціально створених таємних бібліотек [1, 74], а учасники «Житомирської польської корпорації» мали можливість користуватися найбільшою в місті польською бібліотекою, яка нараховувала близько 6 тис. томів [7, 105].

Отже, на зламі XIX–XX ст. у протидію російським ідеологічним впливам та ствердженні власної національної програми польські товариства різного гатунку, безпосередньо чи опосередковано, через таємну діяльність або намагання організувати постійні спеціальні бібліотеки та читальні робили свій внесок до справи прилучення селянства Правобережжя до читання польською мовою. Релігійні, жіночі та просвітницькі товариства трансливали патріотичні ідеї за допомогою поширення загальноосвітньої літератури. З наближенням Першої світової війни у боротьбі за збереження та посилення національної окремішності діяльність студентських товариств та спеціально створених селянських об'єднань політизувалась і дедалі активніше націлювалась на розповсюдження друкованих матеріалів, покликаних «пробуджувати громадський дух» і волю селян до збройної боротьби за польську незалежність.

1. Лісевич І. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). – К., 1997.

2. Щербак М.Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Г. Щербак, Н.О. Щербак. – К., 1997.

3. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914 рр.) / Д. Бовуа // Пам'ять століть. – К., 2001. – № 5. – С. 42–70.

4. Нестеренко В.А. Культурно-освітній розвиток поляків Поділля на початку XX ст. / В.А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 4. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 221–230.

5. Зваричук Е.О. Римсько-католицька церква та польська освіта на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст.) / Е.О. Зваричук // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 6. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 252–259.

6. Буравський О. Римсько-католицька церква Правобережної України в польському національно-визвольному русі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Буравський // Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах в історичній ретроспективі. – Житомир, 2010. – С. 6–13.

7. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Буравський. – Житомир, 2004.

8. Буравський О.А. Римсько-католицька церква у суспільному житті Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.А. Буравський // *Ucrainica-Polonica II*. – Т. II. – Київ-Житомир, 2008. – С. 14–19.

9. Волошенко В.О. Тематичне спрямування селянського читання у російських та таємних польських школах Правобережної України на зламі XIX–XX ст. / В.О. Волошенко // Гуржійські читання. – Черкаси, 2014 (стаття у друці).

10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 637. – Од. зб. 545.

11. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 639. – Од. зб. 797.

12. ЦДАК України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Од. зб. 418.

13. ЦДАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Од. зб. 1556.

14. Ніколаєнко О.О. Жіноча освіта в середовищі польського населення Південно-Західних губерній Російської імперії в 60-х роках XIX – на початку XX ст. / О.О. Ніколаєнко // Історичний архів. – Миколаїв, 2008. – Вип. 2.

15. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Од. зб. 677.

16. ЦДАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Од. зб. 2167.

17. ЦДАК України. – Ф. 301. – Оп. 2. – Од. зб. 427.

18. ЦДАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Од. зб. 187.

19. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Од. зб. 409.

О.О. Драч

ПРОСВІТИТЕЛЬКИ НАРОДУ: СОЦІАЛЬНА МІСІЯ ВИПУСКНИЦЬ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Висвітлено напрями соціальної реалізації випускниць вищих жіночих курсів Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Основну увагу звернуто на аналіз їхнього працевлаштування. Педагогічну нішу визначено як пріоритетну сферу діяльності. З'ясовано вагому просвітницьку складову повсякдення жінок з вищою освітою.

Ключові слова: курсистки, вищі жіночі курси, просвітництво народу, педагогічна діяльність.

This article focuses on the main directions of social realization of the women's higher courses graduates in Russian Empire in the period of the end of 19th – beginning of the 20th century. The main attention is paid to the problem of the placement of the graduates. The author determined pedagogics is as the most popular sphere of activity. The author came to the conclusion that enlightener mission was one of considerable value of everyday life for women who got high education.

Key words: high women courses, pedagogical activity, people enlightens.

Реалії політичних і економічних трансформацій в Українській державі насамперед впливають на самовідчуття пересічної родини, атмосферу комфорту та затишку, яку традиційно формує жінка – матір, берегиня сімейних традицій і цінностей. Історичні надбання та суспільна практика переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної реалізації молоді. У цьому контексті актуальності набувають питання вивчення соціальної

реалізації випускниць вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) Російської імперії, частиною якої була і Наддніпрянська Україна, в умовах модернізації економічного та соціокультурного життя другої половини XIX – початку XX ст.

Пострадянський період вивчення теми вищої жіночої освіти позначений відновленням плюралізму методологічних підходів, появою широкого спектру міркувань. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Зокрема, багато зусиль доклав О. Мельник для з'ясування особливостей функціонування вищих жіночих навчальних закладів у Одесі [1]. Історії становлення жіночих навчальних закладів у Києві присвячено кандидатську дисертацію та монографію В. Вірченко [2]. Наукові студії К. Кобченко безпосередньо пов'язані з історією Київських ВЖК [3]. Її розвідки свідчать про застосування нового методологічного інструментарію соціокультурної історії та гендерного підходу до аналізу освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Проте для вітчизняних істориків притаманні регіональний рівень розробки теми і некомплексне її наукове вивчення. Досить часто науковці обмежуються публікаціями, що передують дисертаціям, після захисту яких більшість із них не поглиблює розробку теми. Такі причини зумовлюють переважно описово-фактологічний характер студювання питань історії вищої жіночої освіти і відсутність самостійних узагальнень.

Автор статті ставить за мету вивчити напрями соціальної реалізації випускниць ВЖК Російської імперії, зокрема, як просвітительок народу.

Прагнучи реалізувати свою нову життєву роль і відстояти рівноправність у соціумі, з пореформеного часу дівчата все активніше ставали на шлях здобуття вищої освіти. Важливість просвітницької місії жіночої молоді з вищою освітою в неписьменній країні та невідомість, що чекала після закінчення навчального закладу на більшість із них через відсутність визначених правових гарантій до 1911 р., хвилювали широкий загал громадськості. На останній лекції першого випуску Київських курсів професор Ф. Фортинський висловився про випускниць як «хрестоносців, які збиралися на святу та важку справу» [4, 73]. Варто нагадати, що саме з намірами «віддати своє життя служінню людям», «своїми знаннями допомогти хоча б невеличкій частині людей», «застосувати здобуті знання в житті» приходили до вищої школи більшість слухачок [5, 18 а, 35, 82].

Дослідження курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК 1909 р. виявило, що прагматичні передбачення слухачок щодо працевлаштування після закінчення курсів концентрувалися навколо вчителювання – єдиної сфери, що була широко доступна для жінок із вищою освітою. Курсистка Є. Дьяконова бажала присвятити життя справі народної освіти; не лякала навіть несприятна праця в маленькій школі [6, 282]. Які б ідеали та мрії не плекали слухачки, але більшість з них (71%), як виявило опитування, мала намір працювати на педагогічній ниві [7, 92].

Під час навчання відбувалася певна трансформація поглядів курсисток щодо подальшого життя. Як згадувала Ю. Фаусек, «вступивши на

«Бестужевські» курси, думала, що буде вчителькою в селі чи рідному місті (Керчі), пізніше планувала стати міською вчителькою в столиці» [8, 262]. Є. Дьяконова на столичних курсах замислилася, чи зможе стати народною вчителькою, розуміючи, що «вчительку з вільними поглядами важко уявити в школі» [6, 363]. Однак вагання про те, наскільки обране після закінчення заняття відповідатиме власним переконанням, могли дозволити собі тільки матеріально забезпечені слухачки, до яких належала і Єлизавета. Важкі умови родинного життя окремих курсисток, як, наприклад, її товаришки Лізи З., на утриманні якої перебувала матір та хворий брат, визначили головним критерієм подальших планів достатній заробіток. Дівчина після випуску мріяла відкрити приватну гімназію в Тюмені.

Роки навчання на ВЖК наближали ідеали курсисток до життєвих реалій. Це засвідчили результати анкетування курсисток-«бестужевок», у яких від молодших до старших курсів зростає потяг до вчителювання (з 10,5 до 34%), наукової (з 12,7 до 23,1%), медичної (з 1,9 до 8,8%) і літературної (з 1,2 до 30,3%) діяльності [7, 92].

Прикметно, що з віком у курсисток не зникало, а тільки посилювалося прагнення до того чи іншого виду служіння народу. Воно наскрізно проходило через усі плани на майбутнє забезпечених слухачок, для яких турботи про повсякденне існування не були нагальними. Курсистка з дипломом медика мріяла бути земським лікарем чи лікарем у селі, з дипломом юриста – стати земським юристом. Слухачки, які прагнули громадської діяльності, бажали «читати публічні лекції для народу». Навіть ті, хто мріяв про сцену, планували грати в народному театрі [7, 93].

Складання випускних іспитів та отримання свідоцтва про закінчення ВЖК спонукало слухачок до роздумів про подальший шлях та до конкретних дій із його реалізації. Наприклад, Ю. Фаусек тільки після випуску усвідомила, чому саме хотіла б навчатися. Сумлінну курсистку залишили при кафедрі зоології на Санкт-Петербурзьких ВЖК. Професор Введенський клопотав про посаду хранительки зоологічного кабінету та помічника лаборанта для неї, що давало б певні кошти для прожиття та цікаву дослідну роботу. Проте реалізувати такі перспективи дівчині не вдалося. Її місце зайняла більш спритна колега. Крах перших планів щодо працевлаштування викликав розчарування у випускниці, але не позбавив енергійності. Вона стала вчителькою в гімназії М. Стоюніної в Санкт-Петербурзі [9, 112].

Педагогічну діяльність як шлях професійної самореалізації та самостійного заробітку обирали більшість випускниць ВЖК. У пам'яті Д. Овсяннико-Куликовського залишився непересічний образ представниці Одеської громади молоді С. Стунової, яка в 80-х рр. XIX ст. навчалася на Київських курсах, а потім стала видатною діячкою на ниві просвітництва [10, 99].

Аналіз листів колишніх слухачок, відомостей окружних інспекторів дав підстави для перших узагальнень щодо працевлаштування колишніх курсисток. За інформацією завідувача Санкт-Петербурзьких ВЖК професора К. Бестужева-Рюміна, багато випускниць, які залишилися в столиці, викладало в міських училищах, закладах відомства імператриці Марії, частина відкрила власні школи.

Слухачки, які повернулися до провінції, працювали вчительками в гімназіях, єпархіальних училищах, у вчительських семінаріях [11, 500]. До речі, випускниці з духовного стану – грамотні матушки – ставали першими вчительками не тільки для своїх, але й часто селянських дітей. Розвиток освітнього процесу мав і зворотній бік: дипломовані попівни все частіше розривали зі своїм станом – ставали вчительками чи виходили заміж за дрібних чиновників.

Узагальнення статистичного матеріалу щодо професійної реалізації випускниць Санкт-Петербурзьких ВЖК виявило такий спектр їхніх занять: педагогічній діяльності присвятило себе 71,6% колишніх курсисток, займалося лікарською практикою – 6,7%, літературною та перекладацькою діяльністю – 8,6%, завідувало бібліотеками та книжковими складами – 1,1%, працювало в наукових установах (наприклад лабораторіях, обсерваторіях) – 1,6%, служило в конторах та установах – 6,7%, продовжувало освіту – 4,5%, займалося сільською господарством – 1,3% [12, 302]. Отже, здобувши у вищій школі ґрунтовну підготовку, більшість випускниць з огляду на реалії працевлаштування обирали освітню ниву.

Збереглася така тенденція і в подальші роки. У 1882 – 1908 рр. більша частина випускниць Санкт-Петербурзьких курсів присвятила себе педагогічній діяльності – 41,3% [13, 65 – 66]. За даними Міністерства народної освіти, до 30% столичних слухачок обирало вчителювання як шлях професійної реалізації [14, 64 зв]. У середніх навчальних закладах працювала майже половина випускниць 47,8%, стало вчительками народних та недільних шкіл для дорослих 38,7%, посіло посади начальниць гімназій 2,7%, заснувало власні навчальні заклади 1,3%, працювало у вищих навчальних закладах асистентами, викладачами та керівниками практичних занять 4,8% [13, 65 – 66]. Це при тому, що ВЖК як навчальний заклад не ставили за мету задоволення державних потреб у педагогічному персоналі середньої школи.

Аналогічна ситуація з працевлаштування помітна і серед курсисток губернських навчальних закладів. Уже перші випускниці Казанських ВЖК отримали місця в середніх жіночих навчальних закладах, земських жіночих учительських семінаріях та приватних пансіонах. Попечитель Казанського навчального округу не приховував, що колишні курсистки «на місця роботи принесли любов до справи та старанність, що виявляли під час навчання» [15, 182]. Навчальна адміністрація зазначала, що, обравши педагогічну діяльність, жінки настільки «приростали душею» до неї, що вже не розлучалися протягом життя. Ставши на шлях педагогічного просвітництва, колишні курсистки настільки поринали в обрану справу, що вражали сучасників усвідомленням службового обов'язку. Готувати учнів до практичної діяльності, зробити школу зняряддя виховання людської особистості – цій меті віддавали свої знання та сили передові педагоги-«бестужевки». Найбільш досвідчені з них брали участь у розробці навчальних посібників для шкіл.

Більшість учорашніх курсисток, «нових жінок» за світоглядними установками, працюючи вчительками середніх та початкових шкіл, присвячували власне дозвілля (вечори, свята, вихідні) просвітницькій, а отже, безкоштовній роботі в недільних чи вечірніх класах

тощо. Як зауважила Н. Єфремова, «найкращі предствниці 60-х рр. XIX ст. розглядали вищу освіту як необхідну підготовку для служіння народу» [16, 77]. Проте теза потребує певного уточнення. Зібрані під час дослідження матеріали свідчать, що протягом всього часу діяльності ВЖК у Російській імперії наявна категорія курсисток, які через здобуття вищої освіти шукали власний шлях просвітництва народу. Жодним чином не перебільшувала роль народних учительок з вищою освітою одна з лідерів жіночого руху Г. Шабанова, визначивши їх «ідейними та самовідданими просвітительками народу» [17, 734].

Підсумовуючи, зазначимо, що натхненні ідеалами загального блага, курсистки набували ґрунтовних знань та відповідного фаху задля подальшої соціально-професійної реалізації. Більшість із них власне призначення бачили на ниві просвітництва і саме туди скеровували свої інтелектуальні можливості. На початку XX ст. висококваліфікована вчителька зі свідомством ВЖК стала бажаним в очах громадськості педагогічним працівником. Випускниці ВЖК несли в маси здобуті знання, успішно реалізовували вміння та професійні навички. Інтеграція жінок у сферу освіти та професійної праці тривала весь період модернізації та успішно відбувалася навіть під час Першої світової війни.

1. Веселова Т. Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.) / Т. Н. Веселова, О. В. Мельник // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1. – С. 81–89; Мельник О. В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) / О. В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: Одеський державний економічний університет. – О., 1997. – Вып. 1. – С. 246–251; Мельник О. В. Розвиток системи самопомогои та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906–1917 рр. / О. В. Мельник // Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вып. 9. – С. 46–59; Мельник О. В. Становлення та розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Мельник; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2009. – 16 с.
2. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Вірченко; Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.; Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцул. – К.; Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 196 с.
3. Кобченко К. А. Вищі жіночі курси в Києві / К. А. Кобченко // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 60–67; Кобченко К. А. Дискусії в пресі Російської імперії (1850–1860) про здобуття вищої освіти жінками / К. А. Кобченко // Журналістика. – 2005. – Вып. 4(29). – С. 93–103; Кобченко К. А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець XIX – початок XX ст.) / К. А. Кобченко // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. Вып. 39–40. – С. 611–627; Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К.: МП Леся, 2007. – 271 с.
4. Іконнікова А. Л. Воспоминания о деятельности Федора Яковлевича Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А. Л. Іконнікова // Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Ф. Я. Фортинского. – К.: Тип. М. М. Фиха, 1903. – С. 67–75.
5. Державний архів м. Києва. – Ф. 244. – Оп. 15. – Спр. 32.
6. Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М.: Тип. В. М. Саблина, 1912. – 837 с.
7. Кауфман А. А. Русская курсистка в цифрах / А. А. Кауфман // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С. 63–93.

8. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 807. – Од. збр. № 1.
9. ВР РНБ. – Ф. 807. – Од. збр. № 2.
10. Овсяннико-Куликовскій Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовскій. – Пг. : Изд-во «Время», 1923. – 188 с.
11. О высших женских курсах, статья К. Н. Бестужева-Рюмина // Женское образование. – 1886. – № 6–7. – С. 499–503.
12. Положение и деятельность лиц, окончивших курс на Санкт-Петербургских высших женских курсах // Русская школа. – 1898. – № 2. – С. 301–302.
13. Высшие женские курсы в С.-Петербурге. Краткая историческая записка. 1878–1903. – С.Пб.: Тип. Академии наук, 1903. – 55 с.
14. РДА. – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 1822.
15. РДА. – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 198.
16. Ефремова Н. П. Первые шаги русских женщин к высшему образованию / Н. П. Ефремова // Вопросы истории. – 1983. – № 5. – С. 74–83.
17. Шабанова А. Н. Женское движение в России / А. Н. Шабанова // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое ими в современной культурной жизни / пер. с нем. М. А. Энгельгарта; под ред. проф. А. С. Догеля и А. Н. Шабановой. – С.Пб.: Т-во «Просвещение», 1896. – Т. 1. – С. 712–739.

Т.Р. Кароєва

ДОСТУПНІСТЬ ВИДАНЬ, ДРУКОВАНИХ РІДНОЮ МОВОЮ, УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНАМ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті наголошено на необхідності посередника для удоступнення видань, друкованих рідною мовою, для більшості українських селян на початку ХХ ст. Така особа мала бути обізнаною в україномовному книговидавничому репертуарі та каналах поширення книг, а також здатною консультувати читачів-селян, сприяючи задоволенню їхніх потреб у читанні.

Ключові слова: український селянин, читання, українська книга, Подільська губернія.

Necessity of moderator for making native language printing matters available for the majority of Ukrainian peasants in the early XX century is emphasized in the paper. Such person had to be well-versed in repertoire of Ukrainian language book publishing as well as in channels of book distribution and he also had to be able to consult rural readership facilitating satisfaction of their reading needs.

Key words: Ukrainian peasant, reading, Ukrainian language books. Podillia province.

Сьогодні загальновізнаною є теза про те, що на початку ХХ ст. українські селяни прагнули читати рідною мовою. Метою публікації є оцінка доступності україномовної книги для подільського селянина початку ХХ ст. Попередній період, коли селянам через переслідування україномовної книги, за винятком лубочної, край складно було отримати доступ до неї, ми не розглядаємо. Призупинення цензурних переслідувань української мови у жовтні 1905 р. змінило статус національної книги, збільшився та урізноманітнівся її репертуар, зросли тиражі, що сприяло її поширенню. За підрахунками харківського дослідника М. Низового, у 1906–1913 рр. світ побачило 1 563 назви україномовної книги, загальний наклад яких становив 4 118 078 прим. [1]. Враховуючи, що на початок ХХ ст. на теренах українських губерній

проживало до 7 млн письменних осіб [2], виникає закономірне питання про те, як могли отримати доступ до національного книжкового масиву подільські селяни, адже держава аж ніяк не сприяла цьому. Чи потрібна була селянину саме українська книга? Він самостійно ініціював пошук такої книги чи були посередники?

На тлі природності цих питань історіографія проблеми залишається досить вузькою. Систематичного вивчення читання у Подільській губернії не проводилося. Загальне уявлення про читання українських селян можна отримати тільки на основі студій, здійснених в інших регіонах України М. Корфом (Катеринославщина, Таврія) [3], Х. Алчевською (Харківщина) [4], С. Анським (С. Рапопортом) (Донбас) [5], О. Русовим (Чернігівщина) [6], Б. Грінченком (Катеринославщина) [7], земськими діячами Полтавщини [8] наприкінці ХІХ ст. У вітчизняній гуманітарній науці склалася традиція вивчати читання бібліотекознавцями (Т. Новальська [9], І. Тимошенко [10]), яких, природно, цікавлять читачі бібліотек. Читання окремих соціальних верств як таких залишається поза їхньою увагою, хоча ще у 1920-х рр. співробітники Кабінету вивчення книжки та читача при Українському науковому інституті книгознавства Д. Балака [11], В. Іванушкін [12] ставили перед собою подібні завдання. І тільки уже сучасники, зокрема історик О. Михайлюк [13], спробував розглянути цю проблему на прикладі селянства.

На початок ХХ ст. читання перестало бути священнодійством, перетворившись на звичне заняття для письменних. На Поділлі стабільно збільшувалася кількість письменних. Якщо, за даними перепису 1897 р., у сільській місцевості проживало 268,2 тис. письменних осіб [14, 60], то на 1917 р., за даними презентивного прогнозування, їх мало бути до 629,3 тис. осіб. Таке зростання свідчило про усвідомлення значущості письма для життя селян. Однак вони так й не отримали можливості навчатися українською мовою, навіть у початковій школі, тобто книга рідною мовою не потрапляла у їхній культурний простір через систему офіційної освіти. Бібліотечна мережа, розвиток якої підтримувала держава, пропонувала тільки російськомовну літературу.

Отже, селянин мав купляти україномовну книгу, але тут виникало кілька проблем. Він мав знати про існування подібної літератури, бути переконаним у її необхідності, знати, де купити і що конкретно купити, а також мати гроші для її придбання.

Мережа стаціонарних книгарень на Поділлі була малою. На 1912 р. вона охоплювала 82 книжкових магазини, 43 книжкові лавки, 2 книжкових склади, 8 місць торгівлі книгами, 7 місць торгівлі старими книгами [15, 144]. Книгарні розміщувалися переважно у містах та великих містечках. Стаціонарна книгарня для селян була незвичним закладом, тим більше, що вони не знали, які конкретно книги або автори їм потрібні, адже працювати з бібліографічними покажчиками вони не вміли. До того ж, з огляду на рекламні оголошення, більшість книгарів не торгували українською книгою [16]. Звичною селянською практикою було придбання книги на базарі в офенів, але там можна було знайти тільки лубочну книгу.